DR. ALBERT BAZALA

FILOZOFIJSKA TEŽNJA U DUHOVNOM ŽIVOTU HRVATSKE

OD PADA APSOLUTIZMA OVAMO

ZASEBNI OTISAK IZ SPOMEN-KNJIGE „OBZORA"

Bazala Albert

1936

TISAK „TIPOGRAFIJE" D. D. U ZAGREBU

DR. ALBERT BAZALA

FILOZOFIJSKA TEŽNJA U DUHOVNOM ŽIVOTU HRVATSKE

OD PADA APSOLUTIZMA OVAMO

ZASEBNI OTISAK IZ SPOMEN-KNJIGE „OBZORA"

1936

TISAK „TIPOGRAFIJE" D. D. U ZAGREBU

Filozofija je kult ideja.

Victor Cousin.

Uloga filozofije u duhovnom životu uopće označena je u jednu ruku kao vječiti, nikad sasvim nesmireni nagon preko kruga i zahvata iskustvena opažanja i snalaženja zaviriti u osnove bića i žića, a u drugu ruku kao nastojanje sav sadržaj života, sve znanje o stvarima i o čovjeku, sve životno osjećanje i voljno upravljanje medjusobno uskladiti i zaokružiti u cjelinu, što pretstavlja u ideji dostignuti ogled svijeta i odraz ljudskoga života u njem. Na produženje pogleda preko osjetna horizonta do nazretoga mogućega završka nagoni čovjeka nezadovoljna činjenica da iskustvo, makar bilo u mislima sredjeno, pruža samo djelomične isječke stvarnosti, i to počem fragmentarno ili u površnoj pojavi. Ograničenje draži, kako je to simbolično prikazano u uskraćenom užitku ploda s rajskoga drveta »spoznanja dobra i zla«, i izaziva želju zamisliti se u sastav stvari i uvidjeti položaj čovjekov u svijetu, a podjedno se nameće nužda i život zahvatiti u njegovoj dubini i punoći, omjeriti snage ljudske iz korijena njihova i odrediti idealne mogućnosti ljudskoga rada i nastojanja. Uporedo s prodiranjem do »polja nadosjetnosti« (po Kantu), kamo se projiciraju idejno produžene niti konačnosti, u kojoj se čovjek kreće, nastaje potreba sabrati se u mnoštvu životna sadržaja. Iskustvom naime prikupljeni svijesni podaci čine vrlo složeni skup utisaka i sjećanja, iluzija i misli, osjećajnih tonova, želja, voljnih pobuda, osnova i djelotvornih očitovanja, u kojima se na razne strane razvija duševna radnja i pomalo se sredjuje u posebnim oblicima — u nauci, u umjetničkom zrenju i stvaranju, u moralnom redu, u socijalnoj i političkoj organizaciji, u vjerskoj predanosti, u kojima se izražava i promeće život ljudski. Što se više s napretkom svijesti raščlanjuje sadržina njihova, sve se većma osjeća potreba, da se iznajprije u svakom pojedinom obliku proživljavanja održe veze istančana umna tkanja, da se uklone unutrašnje opreke i napetosti i u sklad dovedu dionice istovrsna duhovna značenja, a onda i potreba, da se sva raznovrsna očitovanja ljudske prirode slože u jedinstven cjelovit životni izražaj. Bio čovjek biologijskom nuždom ponukan, da boreći se sa strahovitim mnoštvom pojedinosti, koje mu prijete zabunom i rasijanošću, te izmičući navali časa, koja bi ga potezala amo tamo, traži zadubljeno uporište životna napona, da bi se odskakujući od njega nadnio nad struju doživljavanja — ili ga udivljenjem (a to je po Platonovu i Aristotelovu mišljenju izvor filozofije) razbudjeni interes potiče na razvijanje umnih snaga i na stvaranje duhovna zaklona valjana života, na svaki je način filozofijska funkcija, što spuštajući sidra do dna svijeta i života nastojanje ljudsko idejnim zamahom vodi k preglednom,

sinoptičkom zahvatanju prilika i odnosa, na visinu, s koje se čovjeku pruža mogućnost, da se orijentira u svijetu i dokuči ciljeve života.

Filozofijska funkcija nije neko posebno zanimanje za se, odvojeno od pojedinih vrsta umna očitovanja, već je općeni, u svima njima sadržani vitalni poticaj — »spiritus movens« svega višega života, stvaralački »mythos«, što u njem živi i radi. Od pojedinih momenata svijesti ona vodi pogled s površine u dubinu bivstva i osvještavajući je na izvoru uznosi do idealna kraja. Ona sveudilj oživljava pojedine strane ljudskoga života, naučnu, umjetničku, moralnu, religijsku svijest. U razgranjenom očitovanju pojedinoga kruga ona je mahom faktor koncentracije i sinteze, što (po Schilleru) sredjuje intelektualni i moralni haos, unosi sklad u mišljenje, čuvstvovanje, htijenje i djelovanje — provodi jedinstvo spoznavanja, zrenja i prakse. Prema razlučenim vrstama svijesne radnje ona je faktor integracije, što pojedine oblike upućuje na cjelinu života iz koje su proizašli i u kojoj, makar se i samostalno razvili, konačno nalaze svoj utok. U tom odnosu filozofijska ih funkcija medjusobno stavlja u ravnotežu, tražeći što zadovoljniji položaj životna osjećaja u punom i složnom izražaju duha — u harmoničnom sastavu značenja teorijske težnje, fantazijske produkcije, osjećajna raspoloženja i praktična držanja, u jedinstvu ideala istine, ljepote i dobrote, u kojem se ogleda smisao i vrijednost čovjekova nastojanja, njegova sreća i posvećenje.

Filozofijski zanos prožima tako čitav život, sili na idejno osvjetljavanje puteva i ciljeva ljudskoga rada i vodi konačno do sastavljanja iznesenih pogleda u zaokruženoj, po mogućnosti uskladjenoj slici bitka i ljudskoga opstanka. Stremljenje uzbudjena duha prema idejnim vidicima i nastojanje, da se sredi i smiri u izgradjenom n a z o r u o svijetu i životu od vajkada obuzima čovjeka i nikad ga posvema ne ostavlja. Napredni tečaj svijesti, što donosi nova opažanja, raspoloženja, tendencije, i otvara nove poglede uvijek ga nanovo nagoni, da vodeći računa o promijenjenoj situaciji održi ili uspravi po čem pokolebanu ravnotežu životna osjećaja. Historija filozofijske težnje je, po Fichte-u, historija našega srca i života. Nije dakako u svako vrijeme čitav sadržaj uznemiren ni imanje duha na sve strane pokolebano. Prema potrebi se, koliko već kada ištu prilike života, na ugroženu stranu sliježe težnja za idejnim sredjivanjem i smirenjem i daje pojedinome doba osebit značaj — intetelektualna, umjetničkoga, moralnoga, socijalnoga ili religijskoga pokreta, koji prema važnosti ideja, koje nosi, može da izazove »izmjenu vrednota« (Umwertung der Werte) u čitavom životnom redu. Fiksirajući filozofijsku radnju u izvjesnom momentu prelazi njezino značenje na proizvod: filozofija je onda »duh vremena« izražen u mislima (po Hegelu) ili kvintesencija životna osjećaja i smjeranja (po Marxu). Idejni izvod iz svakovremena stanja svijesti s pravom se označuje i kao l j u d s k a m i s a o, jer u suštini izlazi na koncepciju o tom, što znači ljudski živjeti. Odgovarajući na pitanje: što možemo znati, što treba da radimo, čemu se možemo nadati, filozofija (po Kantu) rješava problem, u kojem se svi problemi sastaju; to je problem naš, a glasi: što je čovjek? Filozofijska se

funkcija tako nalazi u središtu procesa humaniziranja. Ona je duša kulturnoga izgradjivanja. Po W. Saueru svaka je p l o d n a filozofija mahom i kulturna filozofija — mudra težnja formirati život prema idejama, ukazati mu smisleni pravac kretanja i svrhe nastojanja i sva očitovanja njegova upraviti na jedan i potpun, ljudski vrijedan i dostojan način afirmacije u svijetu i u krugu čovječanskom.

Potpun prikaz filozofijske misli makar i u ograničenom vremenskom odsjeku neke životne zajednice obuhvatio bi prema tome sve strane duhovna stvaranja: poglede iz naučne svijesti rodjene i iznesene (f i l o z o f i j u n a u k a), idejni odraz umjetničkoga stvaranja (f i l o z o f i j u u m j e t n o s t i), pokretne sile moralnoga, socijalnoga, političkoga i vjerskoga života (f i l o z o f i j u ž i v o t a) zajedno sa mišljenjem o medjusobnom odnosu njihovu i o odnosu teorijske svijesti prema njima (k u l t u r n u f i l o z o f i j u), a onda i napose izvedene nazore o svijetu i životu ili o pojedinim problemima (n a u k u o f i l o z o f i j i), gdje se na naučno-sustavni način izlaže problematika filozofijske svijesti i kritički osvjetljuju rješenja njezina. U kretanju duha ova potonja ulazi samo toliko, koliko preko značenja školske teme (»školske filozofije«) smjera i potiče na zauzimanje stajališta prema pitanjima, koja život u osnovima njegovim uznemiruju. Ne može biti predmet ovoga prikaza obuhvatiti sve to. On se nužno ograničuje samo na najmarkantnije momente filozofijskoga znamenovanja negdje od polovice XIX. stoljeća ovamo, a i na njima se zadržaje samo toliko, da ih sumarno obilježi, a ne da ih potanko izvede, iako bi to ideje i tendencije koje su odredjivale duh vremena, više no u jednom pogledu zavrijedile.

*

Zemlja, koju Hrvati zovu svojom domovinom, hvata se s juga morem, a sa sjevera neposredno kopnom zapadnoga svijeta, pa se i život u njoj razvijao u vezi sa životom naroda, koji su držali središnji položaj na pozornici evropske kulture. Pristupan utjecajima, koji su tako našli otvoren put do njegova tijela, hrvatski je narod zauzeo mjesto na periferiji romanskoga i germanskoga kruga. Ta otvorenost prema vani bila mu je na snagu i slaboću — na snagu, koliko je dala prilike za kulturnu oplodnju, na slaboću, koliko je u zavisnosti periferna položaja ugadjala povodljivotsi i razmekšanju narodnoga bića. Iako to nije nikada dovelo do razorenja, jer se bivstvena jezgra uporno branila, ona je tešku muku mučila, da bi dala svoj izražaj u riječi i u duhu i sebe stavila u središte vlastita, samosvijesna i kontinuirana stvaranja. To je težnja, što se stalno provlači kroz ovladavajući pritisak nadolazećih historijskih sila i iskonskom se snagom na razan način očituje — u borbi za narodni jezik, za »pravice«, za konstituciju, u ambiciji za kulturnim sadržajem, u pouzdanju u moralne osnove života i vjerovanju u konačnu pobjedu njihovu, pa u zaziranju od sile i osvajalačke ekspanzije, što se iz toga etičkoga raspoloženja nadalo, u očekivanju historijske pravde i zanošenju za humanim udešavanjem prilika ljudskih. I d e a l n i s m i s a o s l o-

bode čini tako značajnu notu, na koju je udešen životni osjećaj i na koju zanosi obradjivanje utisaka prirodne okoline i historijskoga udesa u likove kulturnoga znamenovanja. Čini se medjutim, da ta nota na pretežito sentimentalnom nastrojenju narodnoga bića rado nadglasava stvarno gledanje i racionalno uvažavanje realnih uvjeta i mogućnosti ostvarenja, pa odmijeva, gdjekada upravo odmiče u načine romantičnoga dočaravanja — ili zastaje na uvjerljivosti i nuždi idealnih vrednota, oslanja se gotovo na fatalnu dinamiku ideje same i osniva nade svoje na neodrživosti protivne joj konstelacije. Prema sastavu i djelovanju realnih faktora suprotstavlja se više pasivni otpor u izvjesnom očekivanju onoga, što treba da dodje, nego aktivno zahvatanje u zbiljski tok i voljno primoravanje njegovo na put idealnih zahtjeva. Zasadjivanje težišta života u unutrašnji svijet vrednota, sa izvjesnim udaljivanjem od realistična snalaženja, u vezi sa proširenjem interesa preko egoističkoga iskorišćavanja prilika, preko težnje za moći i osvajanjem — blaženje na idealizovanoj prošlosti na jednu stranu i gotovo pobožno ukazivanje na »božju pravdu« kao izraz za konačnu pobjedu smisla na drugu stranu, to je, čini se, od davnine sve do naših dana dominanta misaona, znači, filozofijskoga stava hrvatskoga bića.

*

Razvitak socijalnih i političkih odnosa polazi od gentilne organizacije na zadrugarskom osnovu, pod vodstvom poglavica, koji isprva vrše svoju vlast u dogovoru s pristankom članova zajednice. Ima u tom neki autohtoni momenat demokratskog proizlaženja vlasti iz »volje naroda«, formiranja i odredjivanja narodnoga bića pod kontrolom općenosti. Taj momenat ni kasnije ne iščezava netragom. U promijenjenom se obliku nastavljajući ulazi u ilirski preporodni pokret kao samosvojni prizvuk ideja, koje su iz općega vrijenja kako prosvjetiteljskih i slobodarskih nastojanja tako i historiozofskih pogleda na ulogu naroda u kulturi čovječanstva doprli do naših krajeva. Težnja za ojačanjem i proširenjem vlasti, pritisak franačkog imperija s jedne i bizantskoga s druge strane, civilizatorna penetracija i s njom spojen politički utjecaj rimske crkve pomalo su proizveli preobražaj plemenske organizacije u feudalni sistem sa kraljevima na čelu, koji na se privlače i u svojoj ruci skupljaju društveno odlučivanje i odredjuju položaje prema njemu, razvijajući ugled svoj prema autokraciji. I dok se oko prijestolja prema važnosti ranžiraju plemenski vodje i u pomoć prizivaju crkveni poglavari zbog njihova vjerskoga utjecaja, i privilegijima snabdjevaju za usluge, koje čine, široke se vrste narodne potiskuju u podredjeno, obespravljeno stanje. Težište društva prelazi na »staleže i redove« (status et ordines), koji u otporu protiv premoći kraljevâ brane svoj položaj i boreći se za učešće u odlukama zajedničkoga života prema prilikama zastupaju princip proizlaženja vlasti iz skupne volje kao i tome odgovarajući princip dogovora, odobravanja i kontrole, koji su ranije počivali na širokoj podlozi narodnoga skupa. Feudalno stegnuti osnov njihov čine pogodbe s vladarima (»pacta conventa«) i od njih učinjeni ustupci, kojima su se kao u svojim

dvorovima ušančila feudalna gospoda. Historijsko se pravo nadnijelo nad prirodno i postalo je uporište vodeće društvene vrste, u kojoj je staleška svijest — odbivši se od živoga vrutka vlasti, mahom i od svega ostaloga izražaja skupnoga duha — potisnula osjećaj narodne zajednice, solidaritet interesa i težnja prostorno zaokružila i svela na privrženost »rodjenoj grudi«. Društvena supstancija kondenzira se u ideji teritorijalno determiniranog zajedinstva, u pojmu patriotizma, koji se sliježe na političku organizaciju i očituje u zahtjevu državnoga (ne narodnoga) suvereniteta, u zahtjevu samostalnosti hrvatskoga područja u sklopu historijski stvorene zajednice, u obrani prava (»iura regni«) u tu zajednicu donesenih i pri ulasku zajamčenih, u borbi za ustavno ograničenje i kontrolu vladalačke moći. Duh legitimizma i konstitucionalizma podižući se na historizmu, na orijentaciji u prošlosti, daje signaturu načinu mišljenja toga doba i ujedno upućuje naučni interes na izgradjivanje državopravnih i historijskih osnova života, u vrijeme, kad je još književnost bila malone jedini duhovni oblik, u kojem se iz sabrane vlastite snage izražavao položaj životna osjećaja. Oživljavanje političko-nacionalne svijesti iz historijskoga mišljenja podržavalo je otpornu snagu protiv smjeranja vladalačke moći na apsolutizam, protiv centralizacije upravnih funkcija i uništavanja državne samosvojnosti, protiv odnarodjivanja, koje je u simbiozi sa susjednim, ali stranim narodima uporedo išlo sa nasrtajem političkih sila. Koliko je u tom stavu bilo obrane, toliko je bilo i konzervativnosti, koja se opirala ne samo razornim tendencijama tudjinske vlasti nego i zahtjevima novijega doba, i s negodovanjem uzimala kritičko rasudjivanje, kad je upozoravalo na nedostatnost utvrda, na kojima se gradio život ili na relativnost historijskih tvorevina, čak se protivila i potrebama vlastitoga bića (kao na pr. u zalaganju za latinski službeni jezik), iz bojazni, da bi napuštanje zauzetih pozicija moglo ugroziti stanje života. U drugu ruku proizlazila je iz toga stava i izvjesna konstruktivna crta, koja je — makar u povratnom historijskom pravcu — ukazivala na restituciju narodnoga tijela, na sakupljanje razbitih dijelova »inclyti olim regni Croatiae«. Motivi čitavoga toga namještanja u prilikama života onda svakojako nadživljuju raspad feudalnoga sustava, koji se u nas izvršio više sa rezignacijom oronule moći nego u katastrofalnom prevratu, pa je i pored svojih loših strana i posljedica, koje je ostavio iza sebe, našao i sentimentalni pomen, što se umirućemu iskazuje, u zapiscima o životu »pod starimi krovovi« (Gjalski). Regresivni pogledi historijskoga smisla priključuju se u razvitku novoga gradjanskoga društva uz progresivna nastojanja, historijsko se pravo omjerava o pravo svijesti, legitimističko održavanje i ustrajanje naizmjence pulzira sa revolucionarnim nastojanjima. Idealna, na budućnost upravljena konstrukcija, što otvara nova polja misaona traženja i snalaženja, zajedno sa rekonstrukcijom u priklanjanju na prošlost uspravlja zaustavljenu preporodnu težnju, oživljava nacionalnu, državnu i kulturnu misao. Obadvije se smjernice sastaju u cilju izgradjivanja života u cjelini, u integraciji narodnoga posjeda i narodnoga bića, u borbi za potpun, svojski

izražaj života, što značajno obilježava duh doba restauracije nakon pada apsolutizma.

*

S organizovanjem izvanjskih sila života i idejnim refleksom njihovim, koji je po sastavu motiva dao osebit izgled ciljevima i svrhama, ide uporedo razvijanje unutrašnjih sila — intelektualne svijesti, moralnoga i vjerskoga smisla, ukusa i ugladjena držanja. Za strukturu duha po toj strani presudno je važna bila činjenica, da se hrvatski narod smjestivši se doseljenjem na razmedju istoka i zapada, isprva našao u sferi grčkoga carstva bizantskoga, ali je vrlo rano bio povučen u krug latinskoga kršćanstva. Utjecaj katoličke crkve postao je, a nakon trzavica je, koje je izazvao vjerski raskol, i ostao u našim krajevima dominantan i — apstrahirajući upliv papina ugleda i moći kao i utjecaj crkvenih vlasti u razvitku političkih prilika — značajnim se crtama urezao u fizionomiju duha. Pored neposredna zadatka, koji je upućuje na vjersko i moralno uzgajanje, crkva je bila glavni nosilac filozofijske težnje u najširem vidu, razumijevajući pod tim nastojanje oko osvještavanja čovjekova položaja u svijetu i životu uopće. U bivstvu religije leži zanos k obrazovanju unutrašnjega čovjeka — upravljanje pogleda na carstvo duha i poticanje ambicije, da se pojedinačno, prostorno i vremenski ograničeno izbavi od slučajnosti konkretne situacije i prolaznosti časa tim, što se stavlja u odnos sa općenim nadvremenskim vrednotama i svrhama. U tom priključenju na umni osnov i cilj svega bića i žića smaže snagu idealna nastojanja, što se u vjerskom izrazu označuje kao strah božji, koji je početak mudrosti, a obećaje blaženstvo duhovnog posjeda, punoće i jedinstva smisla. Odazivajući se tome duhu religije svećenici, napose pak iz svjetskoga vrtloga povučeni redovnici, vodili su glavnu brigu oko školovanja i obrazovanja, bavili se naučnim radom i prednjačili u književnom i umjetničkom nastojanju. Kroz njihove je ruke prolazio i iz žarišta njihovih potekao, s vremenom i na svjetovnjake, plemiće i slobodnjake prešao kulturni polet. Posve je razumljivo, da su religijski motivi davali pretežitu intonaciju, kroz koju se pomalo probija prirodni osjećaj i svjetovni interes. Periferni se položaj medjutim ogleda u tom, da se izražaj duha vršio u latinskom za onda svjetskom jeziku, u Dalmaciji kasnije i u talijanskom jeziku, te je i radinost duha bar od česti dala prinos tudjemu kulturnom dobru. I obrazovna težnja bila je upućena na zadovoljenje u inostranstvu, ne samo po tendenciji prema izvanjskim kulturnim centrima, nego i po vezama, koje je crkva prevukla preko državnih granica. Posljedica toga bila je, da je i djelovanje domaćih sinova gdjekad ostalo u stranom krugu i oni su samo po rodu i imenu, a ne i po kulturnom utjecaju ostali u vezi sa svojom domovinom. U drugu je ruku upravo u tom pravcu prema svjetskom obrazovnom krugu bio osnov širine duha. I dok je organizacija crkvena po univerzalnosti svojoj dala poticaja za uvrštavanje života u zajednicu ljudsku i za suradnju na općem cilju čovječanstva, saobraćaj sa kulturnim svijetom stvorio je raspoloženje, u kojem je sve vrijenje modernoga života nailazilo odziva.

Tako je do naših krajeva doprla humanistička struja, koja je zanijela naročito literarni smisao, val reformacije, koji doduše nije ostavio jači vjerski utisak, ali je dao poticaja razvijanju narodne knjige, prosvjetiteljska misao sa svojim oslobodilačkim tendencijama, koje su smjerale na preobražaj narodne i ljudske kolektivnosti na individualističkom osnovu, ideje revolucije i zanos probudjena nacionalizma. Sve te pokretne sile dodirivale su se, od česti poklapale i ukrštavale sa oduhovljenjem života iz »kršćanskoga mira« i njegovih sveljudskih pretpostavaka. Rezultat te široko zaokružene oplodnje i saradnje bio je humanistički obrazovni sistem, koji je kulturni interes odredio sveljudskim vrednotama klasične starine — intelektualnim, estetskim i moralnim smislom grčkoga duha, pravnom i državnom mudrošću rimskom, što je sve činilo sastavni dio i kršćanskog naziranja, pa i nakon prelaza obrazovne funkcije u svjetske ruke, ostalo dominantna nota duhovna imanja hrvatskoga. U sastavu prilika i odnosa onoga doba bilo je to imanje preimućstvo, plemenita zabava i ures društvene elite i držalo se nekako povrh izvanjskih veza života, a ponekad i u aristokratskoj odaljenosti od realnih potreba. Kasnijemu je vremenu bilo ostavljeno, da shvati politički i nacionalni poziv obrazovanja, da duhovne vrednote uopće — ne samo racionalističke motive prosvjetiteljskoga liberalizma — uzme kao životvorne snage, koje će postati »politicum«, sredstvo državne vlasti u organizaciji skupnoga bića — ili kao aktuelne potencije, iz kojih će se izgradjivati životni red, a država biti samo sredstvo za valjano i uspješno razvijanje njihovo. S razrešenjem feudalnih odnosa i promjenom ekonomske funkcije, koja je otud nastala, a u vezi sa razvitkom privrednoga života uopće, nametnula se onda zadaća, da se u sferu kolektivna upravljanja, pa prema tomu i u interes obrazovnog sistema povuku i realni uvjeti života, kako bi se kulturno svladali — prirodonaučnom spoznajom i racionalnim iskorišćavanjem. Kraj idealna raspoloženja za vrijednost i ljepotu obrazovanja, kraj pouzdanja u snagu etičkoga opravdanja, jednom riječi kraj duhovno-kulturne afirmacije ipak je i kasnije zaostajao materijalno-kulturni interes, nije se pravo razvio realistički voluntarizam, makar i ne išao za ekspanzijom i osvajanjem, nedostajao je energički smisao za zbilju. Realizam je bio — kako očito pokazuje književna pojava njegova — manje ili više prevučen idealističkim zanosom, a i politički duh, u kojem je zacijelo trebalo da realizam ima svoje odredjeno mjesto i ulogu, često je bio ovladan historijskim i legitimističkim romantizmom. U vezi sa kulturnim krugom, u koji je život bio uvršten, i nacionalni osjećaj pokazuje tendenciju, da prekorači pojedinačnu ograničenost. Otud mu dolazi značajan potez prema ideji humaniteta, što se kadgod zanosio i kozmopolitskim težnjama, prelazeći preko vitalnih potreba vlastita bića. No i kad se nije tako prelastio, on je tražio vezu sa zajednicom ljudskom: svijest o narodnom »ja« vezala se s osjećajem, da je ono član širega kruga, izgradnja vlastita života vezala se uz saradnju s njim. Historijski je udes nukao na to, da se ta veza traži najprije u jedinstvu kršćanskoga svijeta (tako u Marulića

i Gundulića) po kojoj je hrvatski narod postao eksponent na braniku kršćanske kulture (»antemurale christianitatis«) i nosilac njezin prema istoku, koji je bio podlegao ekspanziji turske sile. U tom sinergetičkom stavu rodila se (u Križanića) i s vremenom razvila, ne dakako bez utjecaja podudarnih tendencija u drugim ograncima »kćeri Slave« (po J. Kolláru), slavenska misao ne samo kao izraz rodbinskoga osjećaja nego i kao potreba kulturne afirmacije u vezi sa misijom Slavenstva. Po užem zaokruženju nadaje se onda ilirska odnosno jugoslavenska misao kao zajednički okvir života u cilju snažna i uspješna razvijanja rodjenoga bivstva. Sve te tendencije preko preporodnoga pokreta ulaze u obnovu života nakon apsolutizma.

*

S ilirskim se pokretom proširuje narodna supstancija, gradjansko društvo privlači na se težište života, narodna inteligencija preuzima vodstvo, zadržavajući, istina, u neku ruku aristokratski stav reprezentanta i mentora širokih masa, ali tim, što se stavlja u odnos sa narodnom zajednicom i brižljivo je uvrštava u svoj interes, ujedno izlazi iz staleške ograničenosti — u nastojanju, da ne samo političku nego i kulturnu težnju iz »domorodna« osjećaja privede k njezinu po Bogu i ljudskoj pravdi slobodnu, u krugu čovječanstva uvaženu izražaju. Uporedo sa pojavom narodne aristokracije duha prelazi pomalo obrazovna, književna i naučna i sva ostala radnja oko razvijanja narodnoga bića u ruke svjetovnjaka, kojima se pridružuje napose niže plemstvo i svećenstvo. Zaokret prema narodu očituje se kao smisao za »narodnost«: izvanjski znak »domorodca« postaje surka, unutrašnji habitus njegov čini ljubav k domovini i narodnom jeziku, zanimanje i zauzimanje za narodnu knjigu i umjetnost (naročito muziku) i briga — za narod. Odazivajući se »geniju domovine« (po I. Derkosu) slobodno se gradjansko društvo daje na budjenje narodne svijesti, razvijanje narodne »društvenosti«, promicanje narodne knjige (Matica ilirska), podizanje ekonomske snage (Gospodarsko društvo). Od smisla povraćena k narodnom osjećaju sav se rad kreće prema zanosnom, u romantičkom oduševljenju na vrhu društva ocrtanom kulturnom i, koliko su prilike dopuštale, iskazanom, političkom idealu, pa se onda s vrha unosi u široke vrste. Da se nadje put do naroda, valjalo je prevladati feudalni prelom skupnoga bića u vertikalnom pravcu. Trebalo je ukloniti latinski jezik kao zapreku duhovna saobraćaja viših vrsta sa nižima i širima i u svoje pravo po prirodnom pozivu staviti narodni jezik. Borba za narodni jezik kao izraz težnje za jedinstvom narodnog bića prema vani se ukazuje kao otpor protiv razorna upliva tudjinštine, koji je učinio, da »vre i svoj jezik zabit Horvate hote ter drugi narod postati« (P. Štoos). U toj borbi skuplja se i simbolički izražava nesvijesno pregnuće probudjene svijesti: izaći iz periferne zavisnosti, staviti život na se i iz bivstvene nadarenosti i snage svoje razviti dostojan lik čovječnosti. Ostvarenje te težnje tražilo je da se prevlada rascjepkanost i u horizontalnom pravcu, da se pro-

vincijalni izraz složi u jedan govor, partikularni osjećaj u jednu svijest, rasparčani napori u jedan rad, na ujedinjenom narodnom teritoriju sa svojom vrhovnom samoupravom, — u »velikoj Iliriji« (po Janku Draškoviću), koja u svoje kolo poziva sve, što je srodno, istom nevoljom i potrebom života na slogu upućeno. Ideja slobode vežući se sa integracijom narodnoga bića proširuje se zahtjevom okupljanja bratskih snaga, u pretpostavci, da susjedstvo i etnički osnov daje mogućnost, a idealni cilj, napredovanje u slobodi i kulturi opravdanje, da se konkretne individualnosti — hrvatska, slovenačka, srpska i bugarska zadrugarski povežu u višu kolektivnost duhovnu i političku. Oduševljenje prevelo je ilirske »domorodce« preko problema, preko unutrašnjih i izvanjskih poteškoća, koje su pretstojale ostvarenju zajedničke kolektivne svijesti, kulturne volje i političke organizacije pod općim imenom — ilirskim, kasnije jugoslavenskim. Nedostatak racionalna odredjenja sadržaja i cilja ilirske ideje vodio je k daljem razvijanju kulturnoga i političkoga programa. Naročito je neodredjena predodžba o odnosu historijskih individualnosti prema cjelini, koja bi ih obuhvatila, dala povoda, da se pojam »naroda« kao izraz skupnoga mišljenja, osjećanja i htijenja naizmjence upotrebljavao u generičkom kao i u specifičnom smislu, da je postavljanje životna zadatka kolebalo izmedju autarkije i priključenja, autonomne težnje i koncentracije. No na svaki način ideja formacije širega osnova s obzirom na ogranke makar i jedne etničke cjeline, pošto su se individualno razvili i stvorili svoj posebni životni krug, u hrvatskoj je koncepciji bila postulat, koji sadrži u sebi obrazovne i moralne vrednote, pretpostavke života u slobodi, pravdi i ljudskoj dostojnosti. Jedino ta idealna svrhovitost opravdavala je misao zadružnoga života i ujedno je davala osnov za konstituciju njegovu.

Dok je tako zanimanje onoga doba bilo upravljeno na osvještavanje uvjeta kulturnoga očitovanja, sam rad se poglavito kretao u pravcu stvaranja objektivnih oblika, naročito književnih i društvenih, u kojima bi potrebe i smisao života našli zadovoljenje primjereno razini obrazovanoga svijeta. Stvaralačko djelovanje, sadržajem i ruhom narodno, u mnogom je pogledu bilo podražavanje izražaja naprednijih naroda, a bilo je prema stavu ilirskoga »domorodca« — narodu namijenjeno. Pravac aktivnosti obilježen je lozinkom: za narod. Nije to još bio odlučan zaokret prema demokratskoj misli, razumijevajući pod tim osvještavanje životnih, ne samo političkih već i kulturnih snaga iz bivstvene jezgre narodne. Nije narod stajao kao nosilac, subjekt kulturne radnje, nego je bio objekt radnje, istina, zauzete za nj, ali i upravljene na nj. Bila je to u najboljem smislu dem-agogija, slično kao što se uzgoj i obrazovanje omladine zove ped-agogija. Važnost se njezina i sastoji u tom, da je pokrenula narodnu svijest. U tom je i bila njezina pogibelj, kojoj se neprijazna državna vlast svojim silama suprotstavila. Retardirajuće sile apsolutizma bile su očajni pokušaj, da se zaustavi raspadanje oronulih životnih oblika i probivanje duha novoga doba.

Stanka, koja je u povodu toga nastala u napretku duhovnoga života narodnoga, imala je medjutim svoje naročito kulturnofilozofijsko zna-

čenje, jer se pod dojmom mračne tišine, u pritajenom vrijenju fermentirao sav životni sadržaj. I tako se dogodilo, da se uspostavom ustavnoga života u objašnjenoj, cjelovitoj, slici ukazalo, što je historijskoga i političkoga smisla i obrazovna duha sabrano radom prošlih vjekova i što je nacionalno i kulturno važnih direktiva, pretpostavaka i vrednota izneseno u ilirskom pokretu. Sve je to odredilo strukturu duha krajem prvoga decenija druge polovice XIX. vijeka i očitovanju njegovu dalo značaj nastavka preporodnih težnja. Vodeći ljudi onoga doba — Strossmayer, Starčević, Rački, Šulek, Filipović, Kukuljević, Mažuranić, Preradović, da i ne spominjemo mnoge druge, ulaze u život s mladenačkim utiskom zanosnoga doba i zrelim se sudom i jasnim pogledom daju na rješavanje savremenih zadataka. Radilo se o tom, da se udare osnovi političke organizacije i nacionalno-kulturnoga rada — u punom opsegu i iz sve snage svojski sabranoga bića, a da se pri tom očitovanja njegova mahom i prilagode potrebama sadašnjosti — te tako izgradjena ličnost naroda sa svojom historijskom i kulturnom legitimacijom kao ravnopravni član uvede u kolo čovječanstva.

Nije bio slučaj nego upravo potreba vremena, pa je stoga ne samo kulturnohistorijski, već i ideološki, za orijentaciju u životu značajno, da je tom nastojanju do naročita izražaja došla vrijednost prosvjete, važnost intelektualnoga života — i pouzdanje, da se iz njegovih snaga životni sustav samosvijesno i svrhovito udešava. Značenje teorije za život očituje se napose u osnivanju Akademije i podizanju — zapravo uspostavljanju sveučilišta, koje se u okrnjenom obliku sačuvalo od svojega prvoga osnutka još prije ne malo dva stoljeća. U središtu toga pokreta stoji dioskuri J. J. Strossmayer i Fr. Rački sa krugom prijatelja i saradnika, koji su se okupljali oko »Pozora« — kojega ime značajno pristaje u naziranje o važnosti razumske funkcije. Radilo se doista o tom, da se s naučna pozorja osvijetli čitav život — u etničkoj značajnosti svojoj i historijskoj realnosti. Prosvjetna ideja uključivala je u sebi političku i kulturnu. Bilo je u duhu istinskoga liberalizma, kad se uz emancipaciju duhovnu vezala emancipacija politička, iz samoodredjenja zrele misli izvodila samostalnost i samosvojnost životna izražaja. Odnos intelektualne funkcije na praktične potrebe daje tomu stavu značaj idealno upravljena utilitarizma — koji držeći u vidu svrhu mišljenja, da služi uvidanju istine, ne zastaje na apstraktnom teorijskom idealu, već spoznavanje unosi u život kao efektivnu snagu, a ne zadržava se pri tom samo na humanističkim motivima izvedenim iz uvidjaja u dušu ljudsku i posebnu dušu narodnu, već hoće da krene i motive realističke, izvedene iz poznavanja materijalne prirode i uvjeta ekonomskoga života. Zahvatanje života u njegovoj cjelini upućuje onda i na važnost umjetnosti u obrazovanju duhovne ličnosti narodne i daje joj pravac prema vlastitom unutrašnjem usavršavanju iz produbljena narodnog osjećaja — ne bez idealna odnosa na unapredjenje života, sa izvjesnim zanosom na »bel esprit«, koji se očituje u osnivanju »Galerije slika«. Uvažavanje intelektualne i umjetničke funkcije po njihovoj bivstvenoj svrsi dovodi se onda u organičku vezu sa izražajem moralnoga

i vjerskoga osjećaja i uskladjuje se s njim u predodžbi jedinstvenoga životnoga reda, u uravnoteženom sustavu kulturne radnje.

U tom uravnotežavanju prosvjetnoga duha i moralno-religijskoga mišljenja i osjećaja odredjuje se i odnos prema realnosti skupnoga života na poravnanju pojedinačne težnje i zajedničke potrebe. Liberalizam je u biti svojoj individualistički disponiran, ali uvrštavanjem u cjelinu humanoga bića dobiva monadološki značaj. Pojedinački se život ne izdvaja egoistički iz skupnosti, već je usvaja u se. Socijalno odnošenje postaje unutrašnji zakon punoga individualiteta i dobiva značaj pretežito etičkoga zahtjeva. U pouzdanju, da se prava misao, plemenit osjećaj i dobra volja, jednom riječi svijest uzdignuta nad subjektivnost, polazeći iz pojedinačnih ishodišta, sastavlja u zajednički duh, demokratska misao kao izraz konstituirane harmonije postaje osnov ne samo političke nego i kulturne asocijacije. Prenošenje stožera života u duhovnu aktivnost daje onda napose političkom naziranju dinamički potez: država proizlazi iz svijesti naroda kao produkt njegova osviještena bića, njegove volje i snage — kao zadatak, u kojem historijski osnovi dobivaju važnost, koliko ulaze u aktualne tendencije, granice državne integracije dopiru, dokle narodna svijest seže, a sadržaj joj i način konstitucije odredjuje potreba kulturna razvitka. Pravo uzevši ogleda se u tom platonska ideja države, osnovane na snazi razumne i moralne volje. Oživljavanje čitave društvene materije iz unutrašnje duhovne snage označuje aktivnost kao idealizam htijenja, koji prevladava sanjarski romantizam i upućuje na vrijednost rada, prema riječima I. Filipovića: da smo manje snili, više pak mudro radili, sad bi bili cilju bliže. U tom krugu misli dobiva i jugoslavenska ideja svoje moralno-kulturno značenje kao komplement hrvatskoga narodnoga osjećaja. Pa i ako je kasniji razvitak njezin doveo do pomjeravanja odnosa hrvatske nacionalne i skupne jugoslavenske misli, a politička stvarnost nije bila prema idealnoj zamisli, nedostatak njezin nije u imenu ni u sadržini — nego u ljudima, koji nisu odgovorili intencijama, iz koje je rodjena.

Jače isticanje historičkoga momenta, tradicije i historijskoga prava, daje značaj drugoj struji duhovnoga života, koja se koncentrira oko A. Starčevića. Politička ideja obuhvaća nacionalnu i kulturnu. Država postaje glavni izražaj naroda; ona obuhvaća materiju života, podredjuje joj sve funkcije i svojim imenom obilježava narod. Koliko je sama imala biti najviša zazbiljnost naroda, toliko je narod svojom organizacijom vezala i odredjivala: narodnoj državi odgovara državni narod. To je, istina, iznutra davalo poticaja zahtjevu i izražaju hrvatske individualnosti, ali je podjedno u nekom pogledu prema vani zatvaralo narodno biće političkim okvirom i postavljalo granice kulturnoj i humanoj težnji — ne i bez neke dogmatičke ukočenosti i konzervatizma, koji je na državnom interesu odmjeravao sve ostalo nastojanje.

Povrh tih struja, koje su se dijelom podudarale, dijelom ukrštavale i u napetosti razilazile, strukturu duha obilježava osjećaj za vrijednost ideala — u kojoj bi punoća bića došla do izražaja, uzdizanje nad isko-

Pacel, Posedel, Križan, Stare, Žanić, Jemeršić, Manojlović, Jurandić

riščivanje realnog stanja i smirenje u njemu. Ali je slaboća toga raspoloženja bila u tom, da mu je od česti nedostajala psihička motivaciona snaga, koja bi ga učinila efektivnom silom kao što mu je nedostajao i odgovarajući smisao za organizaciju rada. I tako se dogadjalo, da je često pri lijepoj zamisli budućnosti ili se ideja narodna sa svojim moralnim i političkim vrednotama prebacila u idealiziranu sliku prošlosti. Izvjesna romantička nota povrh smisla za realnost ostala je stalno, sve do danas, značajna crta hrvatskoga bića.

Prilike, koje su nastale padom apsolutizma, otvorile su, upravo nametnule naučnom radu nova područja zanimanja. Tražile su to ne samo za potrebe obrazovnoga sustava, nego i za misaono svladavanje čitavoga narodnog života, tako reći, u vlastitoj režiji. Pored humanističko-historijskoga interesa dolazi do izražaja prirodonaučni interes, s kojim u duhovni život ulaze i problemi prirodnih nauka: stav prema materijalizmu kao osnovu prirodonaučnoga gledanja (B. Šulek), prema darvinizmu i evolucionizmu (S. Brusina), mehanizmu i vitalizmu, monizmu, (naročito po E. Haeckelu). Naučnu filozofiju pored ranijih propedevtičkih radova V. Pacela, J. Posedela i pojedinačnih manjih studija, u izvještajima srednjih škola (J. Križan, I. Stare, Žanić, Jemeršić, Manojlović, Jurandić i dr.) i popularnih sastavaka zastupa Franjo Marković — u herbartovskom pravcu. Njegovo stajalište prema filozofijskom problemu odredjeno je ponajprije tim, da je na »pisce s onu stranu Velebita« ne idejno nego kao historijski dokumenat (»putni list«) nadovezivao nanovo započeti rad oko filozofije kao nauke — a onda tim, da ni Herbartovu nauku nije zapravo uzeo kao tobože adekvatni izraz hrvatskoga duha, već kao najpodesniji osnov za uvodjenje naučne radnje filozofijske. U duhu monadološkoga spiritualizma Leibnizova pod utjecajem H. Lotzea razvija filozofijsku misao Gj. Arnold, zastupajući u svojim pogledima na književnost zahtjev, da ona bude organičko-sintetički izražaj narodnoga bića. Katoličku filozofiju pretstavljaju Antun Kržan, Josip Stadler, U. Talia, Antun Bauer, J. Alfirević, S. Zimmermann, H. Bošković. Tradicija se Duns Scota nastavlja u filozofijskom radu franjevaca. Odvojeno stoji pod utjecajem talijanske filozofije Ante Petrić. Razvijanje filozofijske misli u posljednje vrijeme pokazuje utjecaj raznih struja. U opreci sa pretežnim racionalizmom, a u težnji da se filozofijska funkcija uvrsti u život, činilo se potrebnim dati joj pravac prema voluntarističkom aktivizmu (A. Bazala). Izvjesni »dinamički tip filozofiranja« zastupa V. Dvorniković. Naučno-pozitivistički pravac unosi St. Matičević. Pod utjecajem empiriokriticizma stoji Zd. Vernić, kritičkom se idealizmu na svoj način približuju P. Vuk-Pavlović i (svojim radom u taj krug pripadajući) St. Pataki.

U obnovi narodnoga života, a u vezi sa značenjem obrazovne funkcije povedena borba (pod I. Filipovićem) za samostalnost i slobodu škole unosi napredne poglede na učiteljsko zvanje i rad i dovodi ih do uvaženja u duhu uravnotežena liberalizma bez jačega otpora konzervativnih faktora i crkvenih vlasti. Potreba obrazovanja nastavnika, napose

osnovnih škola, daje naročitu pobudu pedagogijskoj nauci, u kojoj pored M. Stojanovića i I. Filipovića važno mjesto zaprema i dugo vremena drži Stj. Basariček, pod savremeno pretežnim utjecajem Herbartove škole. Odvajajući se od nje novije struje zastupaju J. Turić, I. Tomašić, V. Koščević, naturalizmu i pozitivizmu priklanja se D. Trstenjak, novija nastojanja — naročito ideju »škole rada« ističu Stj. Matičević, A. Defrančeski, J. Demarin, Salih Ljubunčić i dr. Većina pedagoških radnika okuplja se oko časopisa »Napretka« i oko »Hrvatskoga književno-pedagoškoga zbora«, koji je pored samostalnih radova izdao i prijevode pedagoških klasika (Komensky, Locke, Rousseau, Spencer) i uglednih stranih pedagoga.

Psihologija, isprva takodjer pretežito u herbartovskom pravcu, razvija se u pravcu prirodonaučne, fiziologijske i eksperimentalne struje (R. Bujas, E. Kučera, M. Kočonda-Vodvarška), sa pedagogijskim interesom (Fr. Higy-Mandić), u posljednje doba i pod utjecajem Adlerove individualne psihologije i Freudove psihoanalize.

Od ostalih posebnih nauka filozofijskih sociologija se još uvijek kreće uglavnom u krugu pravnih i nacionalno-ekonomskih nastojanja. Samostalnije značenje dobiva u stranačko-političkom pokretu radničkom, gdje je mahom vezana na marksističke zasade. Iz interesa ove ruke proizašla je naročito u posljednje vrijeme i dosta obilna prijevodna literatura. Kulturno-filozofijskoga problema dotakao se sa nekoliko općih pogleda Vj. Rotkvić. Od česti izvan naučnoga obradjivanja stoje slobodnozidarske tendencije u opreci sa kulturno-filozofijskim naziranjem vjerski orijentiranog kruga.

Pod utjecajem Du Prela i Aksakova u neko je vrijeme bila istaknuta spiritistička misao (Gaj, Hinković, pa i izvan hrvatskoga duhovnoga kruga stojeći L. Hellenbach). Slični odvojak od naučnoga duha u novije doba čini antropozofski i teozofski pokret, bez jačega značenja u sastavu skupnoga duha.

Vežući se ponajviše uz potrebe i pojave književnoga života razvija se teorija umjetnosti (J. Jurkov:ić, A. Veber-Tkalčević) i literarna kritika (Fr. Marković, koji je ujedno i glavni pretstavnik estetike, pa A. Šenoa, Č. Jakša, A. Petravić, J. Čuka, M. Marjanović, V. Lunaček, A. G. Matoš, A. Haller, Lj. Maraković, A. Barac, I. Hergešić itd.) pod različitim utjecajem estetskih, socioloških, kulturno-psihologijskih i drugih pogleda. U vezi sa drugim umjetničkim pojavama razvija teoriju umjetnosti u eklektičkom pravcu naročito I. Kršnjavi. Posve je razumljivo, da su se i u književnosti — na svoj način odrazile tendencije, problemi i raspoloženja duha vremena. Ideološki je pored značenja ideja i likova, koji su tu izneseni (ali ne mogu biti predmetom ovoga razlaganja) važan spor »starih« i »mladih«, što se razvio oko modernizma, koji je u borbi protiv dotadašnjih oblika i načina iznio misao slobode umjetničkog stvaranja. Neopravdano se činilo, da se i spor oko toga kreće, dok je zapravo »kamen smutnje« bio u tom, što je težnja za slobodom uzela univerzalistički, upravo kozmopolitski pravac i književnu funkciju odvojila od

jezgre i bila narodnoga života. To je odvajanje po čem i dovelo do dekadentnih pojava što obilježavaju »fin de siècle«, preko kojih nastojanje nanovo puti na veze sa nacionalnim duhom i životom, a dobiva naročiti izražaj svoj u socijalnoj, na radničkom i seljačkom pokretu orijentiranoj književnosti (Cesarec, Krleža, Stuparić, Miškina i dr.).

Socijalna nota više no u jednom pogledu daje obilježje savremenome duhu. Osnovana na »avansiranju masa«, koje u čitavom opsegu života, u politiku i kulturno nastojanje unosi nove, teške probleme, idejno je bila iznesena u nauci T. G. Masaryka, koji je »socijalno« istakao kao najvažniji momenat nacionalne ideje. Utjecaj Masarykov došao je samo s izvjesnim ograničenjem do izražaja u pokretu »napredne omladine« i pretežito se iscrpao u političkim nastojanjima. Dublje je značenje pored utjecaja L. Tolstoja zadobio u Stj. Radića po odlučnom zaokretu prema socijalnom biću — u pomicanju širokih masa u središte života, u isticanju kolektivnoga bića i hvatanju njegovu za poluge političkoga i kulturnoga odredjivanja. Ne bez izvjesnoga poteza prema univerzalnosti (»zelena internacionala«), ali po strukturi društva s pretežito seljačkim elementom u prednosti prema srodnom radničkom pokretu (»crvena internacionala«), sa jakim naglasom čovječnosti kolektivna »seljačka demokracija« potiskuje demokraciju osnovanu na individualističkom principu liberalizma. Seljaštvo postaje subjekt i nosilac čitave društvene funkcije — iz svijesti i volje kolektiva ima da se izgradi društveni red i kulturni sadržaj, ne samo u duhu naroda, nego upravo iz duha naroda. Tim se mijenja i položaj inteligencije u narodu. Borba za novim oblikom i sadržajem života očituje se u »ruralizmu«, ishodište sve društvene radnje postaje seljački život. U tako uzetom pravcu duhovnoga razvijanja i stvaranja ukazuju se, čini se, pored ostalih naročito dva velika problema: u jednu ruku pitanje odnosa skupnosti prema pojedincu, kolektivnog duha i volje prema individualnoj svijesti i savjesti — a u drugu ruku problem seljačke kulture, ne zar samo kao prilagodjenje na narodno mišljenje, osjećanje, htijenje i vjerovanje, iako poznavanje njegovo postaje osobito važno, nego kao razvijanje i kulturno formiranje duha seljačkoga rada i zvanja. Na toj se točki onda sastaju tendencije naučne, književne i umjetničke svijesti »gradjanskoga društva«, smjerajući za samosvojnim, iz duše narodne izvedenim izražajem — kao i nastojanje, što puti na razvijanje narodne filozofije, jer ni orijentacija iz seljačkoga duha ne može stati na pučkoj mudrosti, već treba da je izvede do idejno produbljena i cjelovito zaokružena stava prema svijetu i životu. Rješavanje tih problema postaje zadatak bliže i dalje budućnosti.
